

Αισχύλου Πέρσες:

Προβληματισμοί του τότε και του σήμερα

Αντώνης Κ. Πετρίδης
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Υπήρξατε φέτος τυχεροί, που στο πλαίσιο του 8^{ου} Διαγωνισμού Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας είχατε την ευκαιρία να μελετήσετε τους *Πέρσες* του Αισχύλου, την παλαιότερη σωζόμενη αρχαιοελληνική τραγωδία (διδάχθηκε, όπως μάθατε, στα Μεγάλα Διονύσια του 472 π.Χ.). Οι *Πέρσες* ίσως δεν είναι, καλλιτεχνικά μιλώντας, η κορυφαία τραγωδία του τραγικού ποιητή που καθ' υπερβολήν χαρακτηρίστηκε «πατέρας της τραγωδίας»: δεν έχει, λόγου χάριν, τη σφιχτή δομή, την καταιγιστική δράση, το υπερθέαμα ή τους περίπλοκους χαρακτήρες της *Ορέστειας*. Εντούτοις, περιλαμβάνει στιγμές υψηλότατης ποίησης (μόνο τη ρήση του Αγγέλου κι εκείνο το *ἴτε παῖδες Ἑλλήνων* να θυμηθεί κανείς...). Κυρίως, αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο δείγμα τραγικού δράματος που άπτεται της σύγχρονης ιστορικής πραγματικότητας.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που η τραγωδία καταπιανόταν με τη συγκαρινή των θεατών ιστορία. Ειδικά οι συγκρούσεις με την περσική αυτοκρατορία φαίνεται ότι ενδιέφεραν την τραγική σκηνή. Μετά τους *Πέρσες*, όμως, η τάση αυτή υποχώρησε για πολλές δεκαετίες, για να επανέλθει μόλις τον 4^ο αιώνα π.Χ. και πάλι σποραδικά. Η τραγωδία γενικά χρειάζεται απόσταση χώρου και χρόνου, προκειμένου να επιτύχει τον διδακτικό σκοπό και το καλλιτεχνικό της αποτέλεσμα· αλλιώς, καθίσταται από οδυνηρή έως κι ενοχλητική. Εξ ου και προτιμούσε να μιλά έμμεσα διά του μύθου και να καταπιάνεται με τη φύση της καθολικής ανθρώπινης εμπειρίας παρά με τις τροπές της πολιτικής συγκυρίας.

Η αθηναϊκή δεκαετία του 470 π.Χ., όμως, ήταν μια όλως ιδιαίτερη ιστορική στιγμή. Έγινε αμέσως αισθητό τότε ότι η ελληνική νίκη στα Μηδικά ήταν κατόρθωμα υπεράνθρωπων διαστάσεων—κι ως εκ τούτου καταβλήθηκε συνειδητή προσπάθεια να αναχθεί στη σφαίρα του μύθου. Μέσα από συγκεκριμένες επικοινωνιακές στρατηγικές, τμήμα των οποίων ήταν και το θέατρο, τα Μηδικά απεικονίζονται ως συμπαντική σύγκρουση, ανάλογη με τις μεγάλες

μυθικές μάχες ενάντια στις δυνάμεις του χάους που έμελλε να διαιωνιστούν στις μετόπες του νέου Παρθενώνα (την Γιγαντομαχία, την Αμαζονομαχία, την Κενταυρομαχία) ή με τους μεγάλους συλλογικούς πολέμους των Ελλήνων ενάντια στον Εθνικό Άλλο, όπως ο Τρωικός Πόλεμος (που επίσης απεικονιζόταν στον Παρθενώνα, στις βόρειες μετόπες). Μόνο που ο Αισχύλος με τους *Πέρσες*, αν και συνέβαλε στη νοητική συγκρότηση του διπόλου Έλλην/βάρβαρος, χάλασε ελαφρώς αυτή τη μαγιά δημιουργώντας ένα καλλιτέχνημα πιο κρουστό, πιο πολυπρισματικό, πολύ πιο κοντινό στο στοχαστικό και αυτοκριτικό πνεύμα της τραγωδίας παρά του επινικίου ύμνου.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι να διαβάσει κανείς τους *Πέρσες* του Αισχύλου—και όλοι δοκιμάστηκαν στην ιστορία της δεξίωσης του έργου από το θεατρικό και το αναγνωστικό κοινό. Μπορείς να διαβάσεις τους *Πέρσες*, για να πανηγυρίσεις κοιτάζοντας προς τα έξω, προς τον εχθρό, τον ηθικά ελλειμματικό εισβολέα, που στο τέλος θα φάει τα μούτρα του. Στο κάτω-κάτω, οι *Πέρσες* είναι η ιστορία μιας βάρβαρης εισβολής αλλοθρήσκων και αλλοφύλων, που ξεκίνησε μεγαλειωδώς, με όλα τα εχέγγυα της επιτυχίας, που είχε ακόμη και ηθικά (ψευδο)ερείσματα, εφόσον προβαλλόταν ως τιμωρία της υβριστικής στάσης των Αθηναίων κατά την Ιωνική Επανάσταση, αλλά που κατέληξε σε τραγική πανωλεθρία, καθώς ο εισβολέας ξεπέρασε τα όριά του, προσέβαλε θεούς και ανθρώπους και πλήρωσε τα επίχειρα της *ύβρεως*. Στους αισχύλειους *Πέρσες* δεν ηττάται απλώς η ατομική δεσποτική αφροσύνη του Μεγάλου Βασιλέα Ξέρξη. Υπερισχύει η ελληνική *μῆτις* της περσικής ευήθειας, ο ναυτικός αγώνας του χερσαίου (δηλαδή, εμμέσως, η αθηναϊκή στρατιωτική προτίμηση της σπαρτιατικής—η προπαγάνδα κοιτάζει ήδη και προς τον «εσωκομματικό» αντίπαλο!)—και πάνω από όλα, και πάλι με λοξές ματιές προς τη Σπάρτη, ένα πολίτευμα, η δημοκρατία, που δημιουργεί ελεύθερους πολίτες, οι οποίοι μάχονται υπέρ βωμών και εστιών αυτόβουλα και όχι υπό την πυγμή ενός αυταρχικού ηγεμόνα.

Ανέκαθεν οι *Πέρσες* αντιμετωπιζόνταν ως πατριωτικό σάλπισμα για αγώνα ενάντια σε διάφορες «πολύχρυσες αυτοκρατορίες». Σε κάποιες περιπτώσεις ερμηνεύονται ως δοξαστικός ύμνος για μια τετελεσμένη ή προσδοκώμενη νίκη ενάντια στον Βάρβαρο: δεν είναι τυχαίο που οι *Πέρσες* υπήρξαν η πρώτη αρχαιοελληνική τραγωδία που αναβίωσε στη σύγχρονη σκηνή και συγκεκριμένα στη Ζάκυνθο το 1571, στο πλαίσιο των εορτασμών για τη νικηφόρα ναυμαχία της Ναυπάκτου: αν δεν το θυμάστε από την ιστορία σας, η νίκη του χριστιανικού στόλου σε αυτή τη ναυμαχία, λίγο μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους

Οθωμανούς, ανέκοψε τη μέχρι τότε φρενήρη επέκταση των Τούρκων προς δυσμάς και σήμανε την απαρχή της παρακμής τους.

Άλλοτε, στο ίδιο πνεύμα, οι *Πέρσες* αξιοποιούνται ως προειδοποίηση προς τις «πολύχρυσες αυτοκρατορίες» να σέβονται τα ανθρώπινα και θεϊκά όρια. Η φράση «πολύχρυση αυτοκρατορία», άλλωστε, προέρχεται από ένα γνωστό σας ποίημα, τη «Σαλαμίνα της Κύπρος», στην οποία ο Σεφέρης, το 1953, κάνει υπαινιγμούς στους *Πέρσες*, για να προειδοποιήσει τους Άγγλους ενάντια στις παγίδες της απατηλής αυτοκρατορικής παντοδυναμίας. Ανάλογες προειδοποιήσεις, μέσα από μια σύγχρονη διασκευή των *Περσών*, απηύθυναν προς την ελληνική χούντα οι αριστεροί έγκλειστοι στις φυλακές του Άη Στράτη, προς τους Αμερικανούς ο Peter Sellars το 1993, ψέγοντας τη στάση τους στον Πόλεμο του Κόλπου, και πιο πρόσφατα, προς τους Ρώσους μια ομάδα φοιτητών του αμερικανικού Πανεπιστημίου του Κονέκτικατ με αναφορά στην εισβολή στην Ουκρανία.

Εσείς ανακαλύψατε τους *Πέρσες* στο πλαίσιο μιας στοχαστικής χρονιάς: συμπληρώνονται φέτος 50 χρόνια από μια άλλη κοσμοϊστορική εισβολή, που σε αντίθεση με εκείνη του Ξέρξη, πέτυχε τον σκοπό της. Οι *Πέρσες*, άλλωστε, χρησιμοποιήθηκαν συχνά και ως παραμυθία για μια ήττα που θα αποβεί προσωρινή, καθώς η Ύβρις, η υπέρβαση του μέτρου, φέρνει πάντοτε την πτώση του εισβολέα και ο Βάρβαρος, που δεν σεβάστηκε *θεῶν πατρῶων ἔδη*, σύντομα θα πάρει ό,τι του αξίζει.

Υπάρχει, εντούτοις, και ένα τεράστιο «όμως», που προκύπτει, όταν κανείς αναλογιστεί πως η Αθήνα του 472 π.Χ. είχε ήδη αρχίσει να εμφανίζει, στον τρόπο που αντιμετώπιζε τους Έλληνες συμμάχους της, τις ανελεύθερες και επεκτατικές τάσεις που επέφεραν την περσική πτώση: στον ιστορικό χρόνο του αισχύλειου δράματος, είχε ήδη εκκινήσει η ιστορική διεργασία που θα μετέτρεπε τη Δηλιακή Συμμαχία σε Αθηναϊκή Ηγεμονία και θα οδηγούσε εν τέλει την Αθήνα σε μια συντριβή ανάλογη εκείνης του Ξέρξη, με απαρχή μάλιστα μια στρατιωτική επιλογή όμοιας στρατηγικής απερισκεψίας, την εισβολή στη Σικελία το 415-413 π.Χ., η οποία αποτέλεσε την αφορμή για την εισαγωγή στην ελληνική γλώσσα μιας νέας λέξης: *πανωλεθρία*. Ο Αισχύλος δεν ήταν θεός να ξέρει το μέλλον, αλλά δεν ήταν ούτε και κοινός άνθρωπος· ήταν μείζων ποιητής με ευαίσθητες τις κεραίες του σε αυτό που επερχόταν: όπως είπε, άλλωστε, ο Φιλόστρατος (και ο Καβάφης), *θεοὶ μὲν γὰρ μελλόντων, ἄνθρωποι δὲ γιγνομένων, σοφοὶ δὲ προσιόντων αἰσθάνονται*. Οι σοφοὶ αφουγκράζονται «τη μυστική βοή...των πλησιαζόντων γεγονότων».

Μπορείς, λοιπόν, να διαβάσεις τους *Πέρσες*, για να απολαύσεις χαιρέκακα την ήττα του Βάρβαρου Εχθρού. Μπορείς, όμως, επίσης να τους διαβάσεις, για να προβληματιστείς, ακόμη και να τρομάξεις συναισθανόμενος πόσο όμοιοι είναι τελικά οι άνθρωποι ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου, πόσο μοιάζει παντού και πάντοτε η καταστροφική μας ροπή προς την *ύβριν*, πόσο εύκολα όλοι ανεξαιρέτως μπορούμε να καταλήξουμε οι χειρότεροι εχθροί του εαυτού μας, αν αφήσουμε να μας κυριεύσει η «τρέλα του μυαλού». Οι *Πέρσες* μπορούν όντως να λειτουργήσουν και ως επινίκιος ύμνος· δεν παύουν, όμως, ποτέ να είναι τραγωδία, άρα να στοχεύουν, όπως διείδε αργότερα ο Αριστοτέλης, στον *έλεον* και τον *φόβον*, συναισθήματα που προκύπτουν από τη διπλή συνειδητοποίηση ότι ναι μεν οι επί σκηνής άνθρωποι δεν ταυτίζονται πλήρως μαζί μας, μας μοιάζουν όμως επικίνδυνα. Η τάση προς την *ύβριν*, δείχνει να αποκαλύπτει η αισχύλεια τραγωδία, είναι εγγενής ασθένεια όλων των αυτοκρατοριών και όλων των δεσποτικών καθεστώτων· δεν είναι ίδιον μόνο των βαρβάρων... Αν η Αθήνα συνεχίσει να μεταμορφώνεται σε *λόγω μὲν δημοκρατία, ἔργω δε...* κάτι άλλο, αποκλείεται να την αρπάξουν και εκείνην οι δαγκάνες των ηθικών συμπαντικών νόμων, εγγυητές των οποίων είναι οι θεοί;

Παραμένει, λοιπόν, πάντοτε θεωρητικά δυνατόν από θύματα να μετατραπούμε σε θύτες—αν όχι των άλλων, τουλάχιστον του εαυτού μας. Μελετάμε τους *Πέρσες* το 2024, πενήντα χρόνια μετά την τουρκική εισβολή, για να οργιστούμε—και δικαίως—μαζί τον Δαρείο, για τους βαρβάρους που σάρωσαν τους ναούς και τα αγάλματα των θεών, όπως οι τουρκικές ορδές που μετέτρεψαν τις δικές μας εκκλησιές σε στάβλους. Μελετάμε τους *Πέρσες* πενήντα χρόνια μετά την Ήττα μας, για να νιώσουμε—και δικαίως—τα ρίγη που προκαλεί εκείνο το *ἴτε παῖδες Ἑλλήνων* και να παρηγορηθούμε ότι η στιγμή της τιμωρίας των ενόχων δεν απέχει, ότι, όπως τονίζει και πάλι το είδωλο του νεκρού Πέρση βασιλιά Δαρείου, υπάρχει θεός και είναι *κολαστής* όσων φτύνουν στα μούτρα των θείων και των ανθρώπινων νόμων. Πόσο βέβαιοι, είμαστε, όμως, ότι θα είμαστε πάντοτε ο Θεμιστοκλής και ποτέ ο Ξέρξης; Η Αθήνα δεν έλαβε το μήνυμα του Αισχύλου, μέχρι που συνετρίβη η ίδια σε μια δικιά της άμετρη ιμπεριαλιστική εισβολή—κι όλα αυτά, επειδή ήταν πεπεισμένη για τη δική της ηθική και πολιτική ανωτερότητα. Η σικελική εκστρατεία συγκρίνεται συχνά με μια άλλη, σύγχρονη εθνική τραγωδία, τα εκατό χρόνια από την οποία θυμηθήκαμε πρόπερσι, τη

Μικρασιατική Εκστρατεία, που κατέληξε Μικρασιατική Καταστροφή, οριστική απόδειξη ότι η *ύβρις* δεν είναι πάντοτε των άλλων.

Μήπως, λοιπόν, πρέπει να διαβάσουμε τους *Πέρσες* όχι μόνο ως θούριο, ως πατριωτικό εγερτήριο και ως εθνική αυτοεπιβεβαίωση μέσα στην ήττα, αλλά και ως κάλεσμα για προβληματισμό πάνω στην ουσιαστική έννοια του πατριωτισμού; Θα σας αφήσω με μερικές προσωπικές σκέψεις. Ακούστε τις και κάντε ό,τι νομίζετε με αυτές.

Τι είναι ο πατριωτισμός; Τρία πράγματα. Πρώτον, δεν είναι έννοια συναισθηματική αλλά λογική. Δεύτερον, δεν είναι έννοια στατική αλλά δυναμική. Τρίτον, δεν είναι έννοια εσωστρεφής, σολιψιστική και βολονταριστική, αλλά στρατηγική και γεωπολιτική. Τι σημαίνουν αυτά; Το πρώτο, ο πατριωτισμός ως έννοια λογική, σημαίνει ότι πατριώτης είσαι, όταν ωφελείς, όχι όταν βλάπτεις την Πατρίδα, όταν βουτάς τα πατριωτικά σου συναισθήματα στο λογικό σου μυαλό και εφαρμόζεις και στην πολιτική τη βασική αρχή της ιατρικής επιστήμης: **primum non nocere**, το πρώτο και το κύριο είναι μην κάνεις κακό στον ασθενή. Ιδέες, πράξεις, αντιλήψεις, ιδανικά που κάποτε (και δικαίως) τα κραδαίναμε ως λάβαρα μπορεί σήμερα να βλάπτουν μάλλον παρά να ωφελούν, διότι έχει αλλάξει η ιστορικοπολιτική συγκυρία. Και εδώ υπεισέρχεται η δεύτερη παράμετρος του πατριωτισμού, η δυναμική φύση του: τα πατριωτικά κελεύσματα άλλων εποχών (του 1821, του 1940 ή του 1955) δεν μεταφέρονται αυτούσια σε καμία μελλοντική εποχή. Προκειμένου να ωφελήσουμε και να μην βλάψουμε την πατρίδα, οφείλουμε να ζυγίζουμε την κατάσταση γύρω μας και να έχουμε αντίληψη του συνολικού παιχνιδιού και των παικτών του *σήμερα*. Γιατί, όπως είπαμε, το τρίτο και το κρισιμότερο στοιχείο του πατριωτισμού είναι η στρατηγική ευθυκρισία, που απαιτεί να παραδεχτούμε ότι δεν παίζουμε το παιχνίδι μόνοι ούτε εν κενώ, αλλά ενάντια σε αντιπάλους (συχνά ενάντια και σε συμμάχους). Δεν είσαι *solus ipse*· τα δικάια σου είναι κομμάτι ενός τεράστιου γεωπολιτικού παζλ. Δεν θα συμβεί κάτι απλώς και μόνο επειδή θα το επιβάλει η ορμή της ατομικής σου βούλησης, αλλά επειδή θα το δρομολογήσεις συστηματικά συναισθανόμενος τις απειλές και εκμεταλλευόμενος τις ευκαιρίες. Και κυρίως, στρατηγική νίκη δεν είναι μόνο η κατατρόπωση του αντιπάλου· είναι η επίτευξη του μεγίστου δυνατού οφέλους για την Πατρίδα υπό τις περιστάσεις. Με άλλα λόγια, δεν είσαι πατριώτης μόνο αν ανεμίζεις ελληνικές σημαίες, αν κραυγάζεις «εχθρός καλός μόνο νεκρός» και «να τους ρίξουμε στη θάλασσα». Δεν είσαι επίσης αναγκαστικά πατριώτης, αν παραμένεις προσκολλημένος σε πολιτικούς στόχους άλλων εποχών που σήμερα δεν είναι σκόπιμοι ή εφικτοί. Ο πατριωτισμός δεν είναι πατριωτισμός, είναι φανατική, επικίνδυνη εμμονή, αν δεν

συνάπτεται με τις έννοιες της λογικής, της ευθυκρισίας και του ρεαλισμού. Primum non nocere, λένε οι γιατροί, primum non nocere λέει και ο αληθινός, δηλαδή ο νούσιμος, πατριώτης. Το πρώτιστο είναι να μην βλάψεις την Πατρίδα στην προσπάθειά σου να την ωφελήσεις. Primum non nocere. Μια χειρουργική διαδικασία μπορεί να βρίσκεται στην κορυφογραμμή της επιστήμης, μπορεί να ενδείκνυται για εσένα, εμένα όμως να απειλεί να με σκοτώσει. Primum non nocere. Τιμούμε τους ήρωες που σκοτώθηκαν επιδιώκοντας τους στρατηγικούς στόχους της εποχής τους, αλλά συνεχίζουμε το έργο τους, δικαιώνουμε τη θυσία τους, μόνο αν διατηρούμε συναίσθηση *τι ωφελεί την πατρίδα σήμερα, αυτή τη στιγμή, στις δικές μας ιδιαίτερες συνθήκες.*

Διαβάσατε τους Πέρσες σε μια σημαδιακή στιγμή της σύγχρονης πορείας της Κύπρου μας, ως πατριωτική παραμυθία, υποθέτω, για μια μαύρη επέτειο, η μαυρίλα της οποίας τείνει να διαιωνιστεί. Ακούστε αυτό που θα σας πω παραφράζοντας τον Οράτιο, κρατήστε το, σκεφτείτε το αργότερα, πιο ψύχραιμα, μονάχοι. Πράγματι, δεν υπάρχει τίποτα πιο dulce, γλυκό, τίποτα πιο decorum, πρέπον, από το να αγαπάς αυτή την έρμη τη «μικρή πατρίδα». Αλλά, σεβαστέ μας Οράτιε, την αγάπη του προς την Πατρίδα δεν την αποδεικνύει κανείς μόνο με το pro patria mori, πεθαίνοντας για την πατρίδα στη μάχη. Μερικές φορές χρειάζεται όντως να χιμήξεις με το σπαθί, να υπερασπιστείς βωμούς και εστίες: ο στείρος πασιφισμός είναι αφέλεια. Άλλοτε, όμως, υπό διαφορετικές συγκυρίες, το καλό της Πατρίδας μπορεί να απαιτεί τον έντιμο συμβιβασμό. Μερικές φορές είναι πιο λεβέντικο, πιο γενναίο, πιο ηρωικό, πιο πατριωτικό να τείνεις το χέρι στον αντίπαλο παρά να κόψεις το χέρι του αντιπάλου.